

**КНИГА КИЇВСЬКОГО ПІДКОМОРСЬКОГО СУДУ
(1584—1644) / Підгот. до вид. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич,
Л. З. Гісцова та ін. Передм. В. В. Німчук, Н. М. Яковенко.—
К., 1991.—339 с.**

Дослідники українського середньовіччя часто натрапляють на поземельно-межові матеріали, проте здебільшого проходять повз них, причому далеко не завжди тому, що не вважають їх гідними уваги; вони не враховують їх переважно тому, що не знаходять їм конкретного застосування, оскільки культивована до-недавна тематика досліджень надто мало потребувала їх використання. Розширення тематики, розпочате в українській історичній науці в останні роки, поглиблене вивчення тією або іншою мірою опрацьованих питань спричинюють ширше введення у науковий обіг джерел межового змісту.

Історія межування відбиває історію складання земельної власності, ілюструє розвиток форм землеволодіння, умов землекористування, рівня залюдненості тощо. На українських землях, як і деінде, вона ділиться на кілька етапів, тривалість і якісні ознаки котрих мають регіональні особливості, зумовлені рівнем суспільно-економічного розвитку, державною приналежністю земель.

Стан джерел, що дійшли до нас, дає змогу простежити протягом тривалого часу еволюцію межової справи щодо тих українських земель, якими від другої половини XIV ст. володіли Польща і Велике Князівство Литовське, від Люблінської унії 1569 р.— у складі Речі Посполитої.

Вирішення межових питань тут свого майже довершеного вигляду набуло в особі підкоморського суду, названого так від земськошляхетського уряду підкоморія; суд розв'язував пограничні маєткові спори за дорученням земського суду, куди зверталися з відповідними скаргами зацікавлені сторони; він займався також розмежуванням у тих випадках, коли воно власне судовим не було, тобто коли його проводили при відсутності поземельних незгод. Юрисдикції підкоморського суду підлягали лише землеволодіння приватношляхетські. У граничних спорах шляхти, які зачіпали межі королівщин, межове судочинство велося за участю королівських комісарів. При граничних конфліктах з іншими вільними прошарками населення до складу судової колегії входили представники належних інституцій — магістратів, капітулів і т. ін. Розмежування спірних селянських земель проводилося домініальним (панським) судом.

Інститут підкоморія як особи, котра вирішувала межові справи, виник у Польщі десь у другій половині XIV ст. На українських землях, що ними володіли Польща і Велике Князівство Литовське, його запроваджувано поетапно — у міру поширення на них польського адміністративного і, повною або значною мірою, правового устрою: на зламі першої і другої третин XV ст.— у Галицькій Русі й Західному Поділлі (тут тоді виникли Руське і Подільське воеводства), дещо пізніше — у частині Західної Волині, названій Белзьким воеводством, у 1566 р., внаслідок проведення у життя адміністративно-територіальної реформи віленського сейму 1565—1566 рр. і видання Литовського статуту 1566 р.,— у Волинській і Східноподільській землях (тоді ж їх перетворено на Волинське і Брацлавське воеводства) та Київському воеводстві, яке існувало від 1471 р., у 1635 р.— у Сіверській землі, у зв'язку з переведенням її у ранг воеводства, названого Чернігівським. Інститут за тривалістю посідання його був дожиттєвим. Його займала особа з чотирьох запропонованих шляхетським сеймиком воеводства канди-

датур, яку затверджував король. Підкоморій мав бути осілий (тобто мати земельний маєток у тій адміністративно-територіальній одиниці, котру він функціонально обслуговував), причому компетенції його поширювалися на ту ж, що й компетенції земського суду, територію (воєводство, повіт).

Цьому інституту судилося протривати кілька століть — він пережив¹ феодальну Річ Посполиту і був ліквідований щойно в 30-х роках XIX ст. В ієрархії шляхетських земських урядів у воєводствах підкоморій стояв високо — він займав третю сходинку в ній після воєводи і каштеляна. Уряд підкоморія належав до дуже престижних, недарма його займали звичайно представники аристократичних родин і розбагатілої шляхти.

Продуктом діяльності підкоморського суду (останній головним чином уособлював підкоморій) були ведені при ньому книги. Вони мали персональний характер: кожна з них вели стільки часу, скільки та чи інша особа була підкоморієм. З огляду на те, що підкоморський суд не мав свого приміщення, дані книги відкладали переважно в родинних архівах підкоморіїв та їхніх нащадків, незначну порівняно кількість — у канцеляріях земських і гродських судів. Збереглося їх дуже мало.

Підкоморські книги — цінне джерело для пізнання поземельних відносин. Вони дають змогу досліджувати границі і території маєткових комплексів, причини і хід розмежувань, реакцію на останні зацікавлених спірних сторін тощо.

В українській історіографії спеціальної зацікавленості цими книгами дотепер не спостерігалось, уся увага до них обмежувалася принагідним, дуже нечастим використанням їхніх даних.

Вихід у світ рецензованого видання може знаменувати (хотілося б, щоб так було) поворот у ставленні до підкоморських книг, усвідомленні їхньої неабиякої інформативно-пізнавальної вартості. Не можна сказати, що це перша в Україні публікація даного виду документальних джерел: 1981 р. вийшли друком акти підкоморської книги Київського воєводства 1643 р.¹ Ця публікація не викликала помітного наукового резонансу, бо була частковою (видано тільки три перших акти книги² — сьому частину всього її обсягу), до того ж здійснено її без будь-яких характеристик книги як джерела.

Рецензоване видання входить до джерельного комплексу «Пам'ятки української мови (серія актових джерел)». Його підготували співробітники Центрального державного історичного архіву України в Києві спільно з Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН України на тих самих археографічних засадах, якими протягом останніх десятиріч керувалися видавці кількох документальних публікацій, що становлять собою складові частини згаданого раніше джерельного комплексу.

Виданню передує велика передмова, більшу частину якої, історико-кодикологічну, написала Н. Яковенко, меншу, мовознавчу, — В. Німчук. Особливу увагу, на нашу думку, треба загострити на першій частині передмови. Це свого роду ключ до розуміння підкоморських книг. Ця частина заснована на уважному вивченні всіх віцлілих таких книг Київського і Волинського воєводств, складених до середини XVII ст. (по Брацлавському воєводству дані книги не збереглися; ав-

¹ Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Збірник актових документів / Підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський, К. С. Симонова та ін. — К., 1981. — С. 220—267.

² Два з них територіально стосуються Брацлавського воєводства (там же. — С. 235—267). Залишається нев'яясненим, чому в цих і, можливо, в інших випадках Київський підкоморський суд 1643 р. діяв на терені Брацлавського воєводства.

торка регіон, зайнятий цими воєводствами, іменує Правобережною Україною³, тоді як частина В. Німчука цілком ґрунтується на документах розглядуваного нами видання. Треба підкреслити, що в попередніх публікаціях «Пам'яток української мови» такі передмови, автором якої є Н. Яковенко, відсутні — ті передмови містять тільки загальну археографічну і мовознавчу характеристику виданих джерел.

Автор подає стислий огляд історії межування на українських землях — до створення й існування підкоморських судів, докладно аналізує усі сторони діяльності останніх, наголошує на тому, що документальне засвідчення пограничних спорів та їх розв'язання набирають особливого розмаху після завершення у загальних рисах формування феодального землеволодіння — тоді, коли розпочався інтенсивний земельний обіг як діличних (що перебували в безпосередньому володінні власників), так і прекарних (тих, що перебували в тимчасовому володінні) земель (с. 6).

На думку дослідниці, у Правобережній Україні «безумовна першість документа як правного доказу в межових спорах усталюється не раніше другої половини XVI ст., тобто паралельно із запровадженням нормованого підкоморського судочинства» (с. 7). Тут на середину XVI ст. «стабілізація феодальної структури суспільства і, зокрема, стирання решток правової нерівності між князівсько-магнатського верхівкою і рядовим зем'янством-шляхтою настійно вимагали юридичного закріплення єдиного правового статусу і станових привілеїв панівного класу. Для рядової шляхти злободенною стає вимога фіксації «шляхетських осіlostей»..., що могло послідовно здійснюватися лише через постійно діючий підкоморський суд на зразок витвореного в Польському королівстві» (с. 9—10).

Далі зазначено, що поява підкоморських книг у Правобережній Україні припадає на початок 80-х років XVI ст.⁴, а до того (від 1566 р., коли тут, нагадаємо, стали діяти підкоморії) підкоморські акти на Волині фіксували переважно в земських, а на Київщині — у земських і гродських адміністративно-судових книгах (с. 18).

Н. Яковенко наводить складений нею, значною мірою на основі архівних документів, перелік осіб, котрі перебували на підкоморстві у трьох правобережних воєводствах від 1566 р. до Визвольної війни українського народу середини XVII ст. (с. 11—14). Судячи з поданих крайніх років перебування на підкоморстві в той період, по Волинському воєводству цей перелік повний, по інших двох воєводствах трохи неповний, бо низка років щодо них не має підкоморської прив'язки; можливо, деякі з цих років стосуються підкоморіїв, які хронологічно безпосередньо були по сусідству з ними.

Хотілося б, щоб цим переліком було започатковано складання, з подальшим його виданням, якомога повніших списків осіб, котрі в даних трьох воєвод-

³ Київське воєводство до середини XVII ст. займало також значний простір на схід від Дніпра. Тогочасні підкоморські матеріали для цього терену до нас не дійшли, тому про київське Лівобережжя у передмові не йдеться. У проблемному плані при характеристиці підкоморських книг це його неврахування не є помітно відчутним, оскільки в той час підкоморський суд у Київському воєводстві діяв один, і в такому разі міркування щодо його діяльності, засновані на правобережних документах, без ризику помилитися можуть бути поширені на Лівобережжя.

⁴ Як зазначає Н. Яковенко, на західноукраїнських землях найдавнішими із збережених підкоморських книг є львівська 1466 р., перемиська 1472 р., сяноцька 1511 р. (с. 17); додамо від себе, що до них належить і белзька книга 1522 р. (Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 2. оп. 1, спр. 118).

ствах від 1566 р. і до кінця XVIII ст. (коли внаслідок приєднання цього регіону до Росії воєводства та їхні повіти в ньому були ліквідовані) займали земські уряди, починаючи від уряду підкоморія і кінчаючи найнижчим (списки воєвод і каштелянів за цей період по тих же, як, до речі, і по інших українських воєводствах, давно опубліковані⁵). Принагідно зазначимо, що порівняно нещодавно в Польщі видано майже повний перелік земських урядників усіх ступенів по Львівській, Галицькій, Перемишльській і Сяноцькій землях Руського воєводства за XIV—XVIII ст.⁶ (строго кажучи, від другої чверті XV ст.). За нашими відомостями, стосовно Холмської землі цього ж воєводства і стосовно Белзького воєводства такий перелік підготували до друку історики Любліна. Заплановано скласти список земських урядників щодо Подільського воєводства — спільними зусиллями дослідників Львова і Любліна.

У передмові подано щодо тих же правобережних воєводств й імена небагатьох коморників і зовсім небагатьох писарів і мірників, що їх удалося автору виявити (с. 11—14). Ці посадові й службові особи, як і копачі, тією чи іншою мірою були пов'язані з діяльністю підкоморія. З них найбільшу роль відігравали коморники — вихідці з осілої, звичайно незаможної шляхти, що заробляли собі адвокатською практикою; коморниками вони ставали за призначенням підкоморіями, помічниками яких (а в разі відсутності їх при розв'язанні пограничних справ — і заступниками) були. До наведеного в передмові переліку коморників додамо двох: Олексія Дяковського (згадки про його коморництво належать до 1590, 1592 рр.⁷) і Леонтія Подгаєцького (його згадано 1604 р.⁸). Коморниками вони були при підкоморії Брацлавського воєводства Лаврині Пісочинському, який займав цю посаду в 1583—1606 рр. (у передмові жодного коморника того ж воєводства за час його підкоморства не названо), причому цікавим є те, що відомі нам «коморницькі» згадки про О. Дяковського і Л. Подгаєцького засвідчують їх діяльність не як коморників, а як уповноважених («умоцованих»), юридичних захисників інтересів Л. Пісочинського в його суперечках, зовсім, до речі, не розметувальних, з своїми по маєтках сусідами. Між іншим, матеріали вцілілого маєткового архіву Л. Пісочинського, звідки почерпнуто щойно наведені відомості про брацлавських коморників, доводять, що пограничні справи, у котрих підкоморій виступав як позивач або відповідач (у даних матеріалах в такому аспекті йдеться про Л. Пісочинського), вирішував третейський («полюбовний», «приятельський») суд у складі трьох осіб. Кандидатури цих суддів («компромісарів», від чого сам суд ще іменували «компромісарським») погоджували між собою сторони, що конфліктували, і доводили їх до відома люблінського шляхетського трибуналу (можна сказати, що трибунал їх затверджував). Один із суддів захищав інтереси позивача, другий — відповідача, третій був нейтральний

⁵ Niesiecki K. Herbarz Polski. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez J. N. Bobrowicza. — Lipsk, 1839. — Т. I. — S. 167, 174—177, 180—181, 190—192, 220—222, 230—231 (воєводи), 258—259, 261—265, 270—271, 284—285, 288—289, 303—309 (каштеляни); Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386—1795. — Kraków, 1885. — S. 7—8, 18—21, 90 (воєводи), 97—98, 108, 142—143 (каштеляни).

⁶ Urzędnicy wojewódstwa ruskiego XIV—XVIII wieku (Ziemia halicka, lwowska, przemyśka, sanocka): Spisy/Oprac. K. Przybosi. — Wrocław etc., 1987.

⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України, ф. 5. (Оссолінські), спр. 4046 II, арк. 122—124 зв.; спр. 4047 II, арк. 2-2 зв. О. Дяковський згаданий під 1601 р., але не як коморник (там же. — Спр. 4050 II, арк. 4—5).

⁸ Там же. — Спр. 4050 II, арк. 125, 141. Висловлюю вдячність О. Піддубняку за відомості про цих двох коморників.

(у документах він фігурує як «суперарбітр»). За дорученням згаданого трибуналу суд вершив свою справу на межі маєтків, щодо границь котрих точилися незгоди, — у присутності свідків від цих маєтків і возних від земського суду. Коли обидва судді, що репрезентували сторони, у ході здійснюваного ними розмежування доходили згоди, то вони приймали рішення («декрет компромісарський»), яке було остаточним і оскарженню (апеляції) у трибуналі не підлягало. Якщо ж цієї згоди не вдавалося досягти, такого ж характеру рішення ухвалював суперарбітр⁹.

Дуже цінною у передмові видається дипломатична характеристика підкоморських книг Правобережної України кінця XVI — першої половини XVII ст., зроблена з такою повнотою в історіографії уперше. Н. Яковенко аргументовно вважає, що книгам кінця XVI — початку XVII ст. властива характеристика для ранньої дипломатичної мови Великого Князівства Литовського поширено-розповідна форма акта, з деталізованим викладом межової чинності, домінуванням архаїчних засад розгорнутої оповіді; з перших десятиріч XVII ст. намічається (і чим далі, то більше) формалізація конкретних різновидів актів у записах, а з 30-х років починають проникати численні латиномовні (у передачі лише кирилицею) юридичні штампи, особливо широкоживані в суперечках і аргументації адвокатів, які оперують дефініціями межового польського права, більш деталізованого порівняно з нормами Статуту 1566 р. (с. 23). Із формалізацією актів відбувається і зміна їх самоназв. Після певних хитань наприкінці 30-х років XVII ст. усталюються латинізовані назви документів, притаманні тогочасній польській дипломатиці (с. 23).

Виходячи з функціонально-правової ознаки, дослідниця записи підкоморських книг ділить на акти: 1) судово-межові, 2) фіксаційно-межові, 3) допоміжно-процесуальні, 4) застережні (с. 24). На її думку, найбільш інформативно насиченою є перша з цих груп актів. Характеристика всіх чотирьох груп супроводжується детальним аналізом тих видів документів, які їх становлять.

Передмова Н. Яковенко завершується цікавою розповіддю про видавану київську підкоморську книгу з погляду її фізичного стану, структури, почерків, якими вона писана, наявних у ній філіграней (с. 31—36).

У мовознавчій передмові підкреслено, що підкоморські книги кінця XVI — першої половини XVII ст., як і інші тогочасні пам'ятки українського ділового письменства, репрезентують високорозвинену літературну мову, що мала тривалу традицію функціонування (с. 36). В. Німчук доходить висновку, що в підкоморській книзі Київського воєводства 1584—1644 рр. виразно виступають мовні особливості, котрі нині характеризуються як діалектні північно-українські, тобто польські (с. 37, 38, 40).

Рецензовану документальну публікацію становлять фрагменти перших збережених книг підкоморського суду Київського воєводства, зшиті в конволют 1835 р. Між іншим, з огляду на те, що дана збірка є сукупністю кількох книг, то, гадаємо, доцільніше було публікацію цих книг назвати дещо інакше, а саме: «Книги Київського підкоморського суду». Вона містить 34 акти, з котрих деякі не

⁹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України, ф. 5, спр. 4048 II, арк. 114—115; спр. 4049 II, арк. 16—18, 21—22, 57—60. Треба відзначити, що третейські суди діяли і при розгляді межових справ, в яких підкоморі не були активно чи пасивно замішані. Залишається відкритим питання — чи склад їх у всіх таких випадках погоджували у трибуналі? У передмові рецензованого видання «підкоморський» варіант розмежувальної діяльності третейського суду не заторкнuto.

мають початку чи кінця або ж ні того, ні другого. Хронологічно матеріал видання виглядає так: 23 акти охоплюють 1584—1600 рр., решта актів — 1638—1644 рр., причому низка років усередині цих часових відтинків зовсім не представлена. Амплітуда обсягу актів значна: із 232 сторінок тексту публікації (поза ними п'ять сторінок відведено під фотокопії оригіналів початкових сторінок кількох актів) 121 займають три громіздкі акти (№ 17, 29, 32); інші, 31 акт, за обсягом — середні і малі.

Зміст публікації охоплює лише північну (більшу) частину Правобережної Київщини, найпівденніший відображений у ній терен стикається з північною границею Білоцерківського староства, ліворуч від Росі. У виданні майже повністю йдеться про приватношляхетські землеволодіння. Названі в ньому маєтки являють собою три порівняно значні сукупності-кущі (біля Овруча, Житомира, на південь від Києва), виразно зображені Г. Боряком на карті, складеній на основі інформації київських підкоморських книг про поселення, урочища, селища, городища (с. 52—53).

Підкоморські книги містять багато цікавих відомостей не лише межувальних. В. Німчук підкреслює: вони становлять значний інтерес для істориків і лінгвістів і в зв'язку з тим, що в них інкорпоровано повні або часткові копії документів, написаних у попередній часи (їх пред'являли спірні сторони для доведення меж своїх маєтків), тексти, старші від розглядуваних справ на десятки, а то й сотні років (с. 36). Не є з цього погляду винятком книги рецензованого видання. Бачимо в них, особливо щодо кінця XVI ст., грамоти і привілеї польських королів і великих князів литовських, починаючи від Казимира IV Ягеллончика, останнього удільного київського князя Семена Омельковича, «листи» урядових осіб і неурядової шляхти Київського воєводства, документи ділового стилю (позови, витяги із судово-адміністративних книг) (с. 75—78, 86—87, 135, 152—155 та ін.). У цій масі джерел на увагу, зокрема, заслуговує витяг документа із книги овруцького господарського замку, датованої 1561 р., скріплений печаткою тогочасного тамтешнього старости князя Андрія Тимофійовича Капусти (с. 66). Річ у тому, що до надзвичайно рідкісних належать згадки про старостинські книги Правобережної України до появи за польським взірцем на її терені, згідно з вимогами Статуту 1566 р., гродських і земських судово-адміністративних книг.

Київські підкоморські книги цікаві і з погляду відбиття у них виникнення («осаджування») нових поселень (відповідні відомості наведені особливо в актах 1639 р.; див. с. 214, 215, 220, 237, 257, 259, 263), історії окремих поселень (с. 132, 133, 135, 136), зазначення назв багатьох городищ, селищ, урочищ, рівчаків, невеликих річок, які (назви) годі шукати в інших джерелах XVI—XVII ст.

Дане видання завершується традиційними для подібних в Україні в останні десятиріччя публікацій, чудово складеними покажчиками — географічним (упорядкував Г. Боряк) й іменним (Н. Яковенко), переліком шляхів сполучень, засвідчених київськими підкоморськими книгами (Г. Боряк), словниками застарілих і юридичних термінів (Г. Боряк, Н. Яковенко), латинських виразів у кириличній транскрипції (Н. Яковенко), списком титлів і скорочень, нарешті — переліком усіх 34 актів із зазначенням назв документів, прилучених спірними в межових справах сторонами.

Підсумовуючи сказане, треба підкреслити, що рецензоване видання виконано на дуже високому археографічному рівні, з дотриманням усіх вимог, які становлять до подібних джерельних публікацій. Не можна не наголосити, що передмова до нього глибоко пізнавальна, а та її частина, автором якої є Н. Яковенко, у своїй суті є оригінальним дослідженням. Немає сумніву, що дана публікація відіграє

певну роль у розвитку української археографії, спонукає до дальшого поживлення корисної справи видання джерел з історії України, у тому числі й інших підкоморських книг, які дійшли до нас, і серед яких, ясна річ, книги Київського воєводства 1643 р. у повному її обсязі.

Микола КРИКУН

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО: У 3-х т. /Ред. колегія: П. С. Сохань (гол. ред.), І. Л. Бутич, Л. З. Гісцова, Г. І. Марахов, В. Г. Сарбей (заст. гол. ред.), Г. Я. Сергієнко, Є. С. Шаблійовський, Ф. П. Шевченко (Академія наук Української РСР, Інститут історії, Центр. держ. іст. архів у Києві).— К.: Наук. думка.— 1990.— Т. I.— 544 с.; Т. II.— 696 с.; Т. III.— 440 с.

Наприкінці 1845 — на поч. 1846 рр. у Києві виникла таємна політична антикріпосницька організація, за якою закріпилася назва «Кирило-Мефодіївське братство». Його виникнення тісно пов'язане з Київським університетом. До братства входили член-співробітник київської археологічної комісії Т. Шевченко, чиновник М. Гулак, професор Київського університету М. Костомарів, колишні студенти університету вчителі В. Білозерський, П. Куліш, Д. Пильчиков та інші, а також тодішні студенти університету Г. Андрузький, О. Маркович, О. Навроцький, І. Посяда (Пасяда, Посяденко), О. Тулуб. За походженням більшість із них належала до дрібномаєткового, а то й безземельного служилого дворянства. Тільки Т. Шевченко був колишнім селянином-кріпаком. І. Посяда і Д. Пильчиков походили з міщан, П. Куліш — із козаків. Близько ста осіб підтримувало різного характеру зв'язки з членами братства. Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго — уже на початку 1847 р. його члени були арештовані, вивезені до Петербурга й після адміністративного суду дуже суворо покарані ув'язненням та засланням. Тільки через десять років, по смерті Миколи І, який особисто керував судом і визначав кару, члени братства змогли повернутися до творчої праці. Слідчу справу, яка складалася з 19 частин, царський уряд близько 50 років приховував від громадськості. Тільки 1889 р. проф. Львівського університету О. Огоновський зумів добути й опублікувати статут братства, який помилково названий програмою (див. Огоновський О. Історія літератури руської.— Львів, 1889). У наступні роки побачила світ копія доповіді шефа жандармів О. Орлова про діяльність братства і листування міністра народної освіти С. Уварова з попечителем московського університету С. Строгановим про слов'янофільство у зв'язку з викриттям на Україні таємної організації (Русский архив.— 1892.— Кн. 2.— № 7). У 1902 р. М. Рігельман, який свого часу працював чиновником канцелярії київського генерал-губернатора і мав доступ до таємних документів, надрукував у «Киевской старине» частину матеріалів під назвою «Допрос Т. Г. Шевченка в 1847 р.» У подальших публікаціях (уже після революції 1905—1907 рр.) побачили світ прокламації «Брати українці» і «Братья великороссияне и поляки» (Былое.— 1906.— № 2), протоколи допитів Т. Шевченка і М. Костомарова (Былое.—